

УДК 94+913(477)

Павло Штойко

доктор географічних наук, професор кафедри туризму
Львівського державного університету
фізичної культури імені Івана Боберського

НЕДОВЕРШЕНИЙ ЗАДУМ ГЕОГРАФІВ: МАРСЕЛЬ ДЮБУА – ГРИГОРІЙ ВЕЛИЧКО

У публікації висвітлено наукові контакти французького географа й історика Марселя Дюбуа (1856–1916) та українського географа, картографа, знавця сільсько-господарської справи Галичини кінця XIX ст. Григорія Величка (1863–1932). На підставі листування і літературних матеріалів розглянуто їхні наукові плани. Їх науковим зв'язкам передували зацікавлення в географії Михайла Драгоманова (1841–1895) – відомого в Україні та поза її межами публіциста, історика, літературознавця, громадського діяча, співорганізатора «Старої громади» у Києві, а також доцента Київського університету (1864–1875), який, як і свого часу Микола Гоголь, викладав географію. На еміграції М. Драгоманов знався з Елізе Реклю (1830–1905) – французьким географом, громадським діячем та енциклопедистом. У п'ятому томі його краєзнавчої праці присвячений розділ Україні. М. Драгоманов опублікував рубрику про Україну, її природу, населення, побут і культуру, окреслив етнічні межі та представив Україну як окрему географічну одиницю до географічного твору Е. Реклю «Земля і люди» (1876–1894).

Г. Величко через І. Франка (1892) звернувся до М. Драгоманова з наміром заручитись його підтримкою у науковій та особистій справі. Остання зводилась до вирішення основної на той час для нього проблеми – «перебратись в Париж». Там Г. Величко і М. Дюбуа задумали підготувати працю про географію Росії. З цією метою Г. Величком здійснена подорож у Санкт-Петербург (1892) для опрацювання географічної літератури. Для реалізації намічених задумів з М. Дюбуа необхідно було детальніше вивчити орогенез (рельєфотворчі процеси), особливості клімату, режиму річок, розвиток рослинного покриву та ін.

М. Дюбуа заохочував Г. Величка до подальшої праці, підкреслюючи: «Я хочу, щоб французьким читачам було відоме ваше прізвище». Однак, їхні сподівання залишилися незреалізованими.

Ключові слова: географічна наука, персоналії французької та української географії, Україна в проекції французьких географів 20-х років XX ст.

Науковим контактам французької та української географічної науки передували у другій половині XIX ст. зв'язки Михайла Драгоманова (1841–1895) – українського історика, літературознавця, фольклориста, громадського діяча; одного із організаторів «Старої гро-

мади» у Києві, доцента Київського університету (1864–1875) з французьким географом, відомим громадським та політичним діячем, енциклопедистом Елізе Реклю (1830–1905). М. Драгоманов як колишній учитель географії однієї з київських гімназій підготував й опублікував рубрику про Україну, її природу, населення, побут і культуру до географічного твору Е. Реклю «Земля і люди» (1876–1894). У 5 томі Е. Реклю представив Україну як окрему географічну одиницю.

З листа від 28 жовтня 1897 р. від Григорія Величка до Михайла Грушевського (1866–1934)¹ дізнаємося про популярний додаток до 5-го тому згаданої енциклопедії: «Цілий час вакацій робив я дуже пильно в бібліотеці і можу сказати, що майже вичерпаєм літературу, особливо з географії фізичної. Але і до статистики, політичної і культурної частини назбиравем материялів багато [...] робота піде мені спірно. Коли маю досить материяльну і сам предмет мене цікавить. Книжки купив я слідуючи [...] V том Реклю [...] Дополнение к V тому геогр[афии] Реклю [...]»². Французька школа «суттєво вплинула на підготовку й видання Г. Величком його найвизначнішої праці – «Народописної карти українсько-руського народу» (1896)»³. Однак, подане твердження належало б детальніше висвітлити. Про «Народописну карту ...» згадував Ф. Вовк (1896) у листі до М. Грушевського і просив, як тільки вона з'явиться, «заслати кілька примірників у Париж», насамперед до Антропологічного товариства, Антропологічного музею Паризького географічного товариства, Національної бібліотеки й усіх «лічучи й мене, треба б було 11 примірників»⁴. Ф. Вовк на засіданні французького товариства антропологів у Парижі (1897) ознайомив присутніх з Україною та українцями, особливостями її природи та населенням.

У листі, в грудні 1890 року Величко зізнається І. Франку: «Я сам записався на «Faculte des Lessres»⁵ в Сорбонні і слухаю головно гео-

---

¹ Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) – історик, громадський і політичний діяч, літературознавець, соціолог, письменник, член НТШ з 1894 р., ВУАН з 1923 р., АН УРСР та АН СРСР з 1929 р.

² Лист Г. Величка Михайлу Грушевському від 28 жовтня 1897 р. // Штойко П. Григорій Величко (1863–1932). Життєписно-бібліографічний нарис. Львів: НТШ, 2018. 320 с. (Серія: Визначні діячі НТШ. № 12). С. 290.

³ Ровенчак І.І. Географія культури: проблеми теорії, методології та методики дослідження: Монографія / І.І. Ровенчак. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 45.

⁴ Листування Михайла Грушевського. К.–Л., 2001. Т. II. 415 с. С. 121-122.

⁵ «Faculte des Lessres» – можливо «Faculte des Lettres» (Факультет гуманітарних і математичних наук/ Факультет мистецтв у Парижі). Створений у 1808 р., а в 1896 –

графію в Dubois, Himly⁶, Velaim⁷, а з цікавості і інших от Romlanda⁸, а в «College de France» слухаю з цікавості Ribot⁹, Leroy-Bearlieu¹⁰, Renana¹¹, Louis Leger¹² і др[угих]. На інших заведеннях можна ще почути Taine - а»,

об'єднаний з чотирма іншими паризькими факультетами, щоб «сформувати новий університет в Парижі». Розташований в Сорбонні.

⁶ Himly – мабуть, Louis-Auguste Himly, (1823–1906) – французький історик і географ. декан факультету мистецтв у Парижі(1881–1898), обраний членом Академії моральних і політичних наук (1884). Його праці: *Histoire de la formation territoriale des états de l'Europe centrale*, Hachette et cie (Paris), 1876, 2 volumes; *Livret de la Faculté des lettres de l'Université de Paris (1809–1891)* (3e édition), impr. de MM. Delalain frères (Paris), 1891; *Livret de la Faculté des lettres de l'Université de Paris (1809–1899)* (3e édition), impr. de MM. Delalain frères (Paris), 1900, 1 vol. (55 p.); in-8; *Histoire de la formation territoriale des états de l'Europe centrale*, Hachette et cie (Paris), 1894, 2 volumes

⁷ Velaim – особу не встановлено.

⁸ Romland – Romland (Рамбо Альфред) (1842–1905) – французький історик і державний діяч, професор Сорбонни (з 1881 р.). Досліджував російсько-французькі стосунки. У 1896 у 1898 роках займав посаду міністра освіти Франції. Його праці: *L'Empire grec au X siècle*, Paris, 1870; *Français et Russes. Moscou et Sévastopol. 1812≈1854*, Paris, 1877; *Histoire de la Russie depuis les origines jusqu' à l'année 1877*, Paris, 1878; *Russes et prussiens. Guerre de sept ans*, Paris, 1895.

⁹ Ribot – очевидно, Theodule Ribot (1839–1916) – філософ, засновник французької психології. Заснував французький журнал із психології і ним керував.

¹⁰ Leroy-Bearlieu – Пер Поль Леруа-Больє (Pierre Paul Leroy-Beaulieu) (1843–1916) – французький економіст, член-кореспондент СПБ АН. Професор в «Ecole libre des sciences politiques» («Безкоштовна школа політичних наук») та в «College de France». Редактор заснованого ним журналу «Economiste français» («Французький економіст»). Його праці: «De l'état moral et intellectuel des populations ouvrières» (1868), «Recherches économiques, historiques et statistiques sur les guerres contemporaines» (1869), «La question ouvrière» (1872), «Le travail des femmes au XIX siècle» (1873), «La colonisation chez les peuples modernes» (1874), «Traité théorique et pratique d'économie politique» (1895). Його брат Henri Jean Baptiste Anatole Leroy-Beaulieu (Жан-Батист Анрі Анатоль Леруа-Больє) (1842–1912) був французьким публіцистом і істориком. Спеціалізувався в дослідженні історії Росії.

¹¹ Renana – Жозеф Ернест Ренан (фр. Joseph Ernest Renan) (1823–1892) – французький письменник, мовознавець, історик та філософ. Бувший професор Колеж де Франс, завідувач кафедри з єврейської, халдейської та сирійської мови (1862–1864 рр. 1870–1892 рр.). Праці: «Християнська церква» (1879), «Марк Аврелій» (1882), п'яти-томна «Історія ізраїльського народу» (1887–1893).

¹² Louis Leger (1843–1923), французький письменник і піонер в славистиці. Був почесним членом Болгарського літературного товариства (нині Болгарської академії наук), а також членом Академії наук Санкт-Петербургу (1884; член-кореспондент), Белгорода і Бухареста. Був учнем Олександра Ходзько в Колежі де Франс. Його праці: *Essquisse sommaire de la mythologie slave*. Paris, 1882; *Russes et Slaves. Études politiques et littéraires*. Paris: Librairie Hachette et Cie, 1890; *La littérature russe. Notices et extraits des principaux auteurs depuis les origines jusqu'à nos jours*. Paris: Armand Colin et Cie, 1899; ін.

[Gnatrefagesa]¹³, Reclus El.¹⁴ і ones¹⁵: живуть тепер в Парижі»¹⁶. Згаданий у листі «College de France» – Колеж де Франс (нині паризький вищий навчально-дослідницький заклад). Засновувався на принципах повної свободи викладання, безумовної доступності для всієї громадськості, а також безкоштовного навчання; переслідував виключно наукові цілі викладання. Професори не були пов'язані планами та програмами, мали вільний вибір предметів для своїх курсів, які могли відвідувати всі бажуючі без різниці в статі віку й національності. В 1892 р. на кафедрі історії та моралі, якою керував Альфред Морі (1862–1892), виникла кафедра історичної географії Франції (керівник – Лоньон). Філософські і суспільні науки в кінці XIX на початку XX ст. були представлені сімома кафедрами.

У Парижі доля звела Григорія Величка із Марселем Дюбуа. Першого фундатор української географії Степан Рудницький назвав «нестором української географічної науки як автора першої мапи України й першої географії України»¹⁷. Саме він дієво прагнув заповнити «одну з дошкульних прогалин» українознавства – «подати географію наших етнографічних [етнічних. – П.Ш.] земель»¹⁸. Йдеться про «Народописну карту українсько-руського народу» (1896), а роком пізніше – «Малу народописну карту українсько-руського народу» та її франкомовного варіанту (додаток до статті Ф. Вовка)¹⁹, а також працю «Географію України – Руси» (1902).

---

¹³ Gnatrefagesa – особу не встановлено.

¹⁴ Reclus El. – Реклю Жан Жак Елізе.

¹⁵ і ones – і інших.

¹⁶ Франку І. Лист № 10 від 22 грудня 1890 р. // Штойко П. Григорій Величко (1863–1932). Життєписно-бібліографічний нарис. Львів: НТШ, 2018. 320 с. (Серія: Визначні діячі НТШ. № 12). С. 276.

¹⁷ За С. Рудницьким (Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 166, оп. 8, спр. 439, с. 11).

¹⁸ Кубійович В. Вступне слово. Географія українських і суміжних земель. [Факс. перевид.]. К.: Обереги, 2005. (Сер. «БК укр. раритету»). Т. 1: Загальна географія / Опрац. і зред. В. Кубійович. С. XI.

¹⁹ Купчинський О. Андрій Андрейчин і твори його літографічної робітні у Львові // Вісник НТШ. Львів, 2012. Ч. 47. С. 48-49.

Науково-дослідницьку та суспільно-громадську діяльність Григорія Величка можна окреслити чотирма основними періодами.

Початковий період життя майбутнього вченого охоплює час навчання від шкільної освіти до завершення навчання в стінах Львівського університету, формування його світогляду як особи, а згодом особистості під впливом вчителів А. Вахнянина, В. Ільницького, Ф. Колесси, Д. Лукіяновича, А. Ремана, І. Шараневича, О. Огоновського, Р. Вернера, Л. Фінкеля, Е. Дуніковського-Габданка та університетських (і позауніверситетських) приятелів, родичів, друзів, відомих громадських та політичних діячів – М. Величка, О. Маковея, О. Барвінського, І. Франка, М. Грушевського, Д. Гладилевича, М. Драгоманова, Ф. Вовка, С. Рудницького, утвердження себе як науковця – стає першим доктором філософії в ділянці географії.

Наступний період, більш тривалий і різносторонній, пов'язаний із формуванням Григорія Величка як педагога – гімназійного вчителя у Львові (1892–1894), Дрогобичі (1894–1895), Перемишлі (1895–1898), Станіславіві [Івано-Франківську] (1898–1899), Тернополі (1899–1906).

Різнобічність і багатоплановість діяльності Г. Величка як дійсного члена НТШ (1899) пов'язана не лише з його творчим потенціалом, але й економічною, соціальною та військовою ситуацією в Галичині, з одного боку, і енергійними пошуками себе – концептуальною невизначеністю формування себе як науковця, з іншого. Широка географія зв'язків – Париж (М. Дюбуа), Відень (Е. Зюсс, А. Пенк), Санкт-Петербург (О. Воейков), ін. засвідчує про наполегливість пошуків у започаткуванні новітньої української географії та картографії. Він утверджував українську культуру, європейський світ у Галичині та Україні. Особливо це стосується інтенсивної організаційної, суспільно-просвітницької праці в сільському господарстві, яка поєднувалась із працею на окремих зразкових польових ділянках і всеохоплюючого поширення аграрної культури у всіх господарських осередках регіону. Учений писав і редагував статті до «Господарської часописі», зростав як професійний фахівець, про що свідчить низка його науково-популярних видань.

У третій, найбільш продуктивний, період діяльності учений усвідомив, що головною формою зв'язку людини з природою є агрокультура, а поступ у сільському господарстві неможливий без освіченого хлібороба. Існувала невідкладна потреба залучати молодь до фахового вишколу та засвоїти і перенести на навчально-виховну практику з агрономічної її організаційні здобутки. Поради торкалися передовсім технології вирощування сільськогосподарських культур. Практика агрономії зводилася не лише до просвітницької роботи, а й до її реалізації безпосередньо на

дослідницьких ділянках чи інших господарських об'єктах. Вишкіл з агрономічної тематики залишався домінуючим, оскільки більшість населення було охоплено сільським господарством. З розвитком останнього удосконалювалися знаряддя праці і засоби обробітку ґрунтів, змінювалися системи землеробства від примітивних до екстенсивних та інтенсивних форм. Спрямував свою діяльність на виробництво продукції рослинництва й Григорій Величко. Він вивчав особливості агрокліматичних умов земель Галичини і, відповідно, природних і господарських процесів. Розробляв заходи щодо зростання врожайності сільськогосподарських культур (городництво) та продуктивного виробництва кормів (для тваринництва).

Завершальний, четвертий період діяльності Григорія Величка пов'язаний із його переїздом в советську Україну у 1926 році, де він коротко працював у Київському інституті народної освіти, сад-факультеті Уманського сільськогосподарського технікуму. Нова батьківщина – советська соціалістична дійсність виявилась брехливою і лицемірною у своїй сутності з розтоптаними «правами» людини й втраченою гідністю та стала невдовзі усвідомленою Григорієм Величком дедалі очевиднішою. Це негативно впливало на його психологічний стан, віртуального та реального світів, у дисбалансі національних почуттів і соціальної справедливості. У пошуках свого українського світу і перше, і друге не знаходило ні переконання, ні реалізації в його діяльності. В останні роки праці він керував відділом біогеографії у першій українській інституції вищого типу – Українському науково-дослідному інституті географії та картографії, написавши там декілька статей.

Його творчість – непересічне явище в новітній українській географічній науці етапу її зародження та становлення, незвичне в тому контексті складних обставин, серед яких вона формувалася. Він постає серед дієвих сподвижників як географ і картограф, історик, знавець сільськогосподарської справи, різносторонній дослідник і невтомний працівник. Його роль «була вирішальною на стадії зародження модерної української географії і картографії»²⁰, він також «істотно просунув проблематику геурбаністичного напрямку дослідження суспільної національної географії»²¹.

---

²⁰ Ш а б л і й О. Науково-дослідницька діяльність Григорія Величка // Доктор географії Григорій Величко / за ред. проф. О. Шаблія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. С. 30.

²¹ Там само. С. 42.

Марсель Дюбуа (1856–1916) – французький географ та історик. Народився в Парижі. З 1876 р. відвідував там «Ecole normale supérieure». Його однокласники – майбутні географи: Бертран Ауербах (1856–1942), Поль Дюпюї (1854–1948) та Жорж Лакур-Гає (1856–1935), Саломон Рейнах (1858–1932), Гюстав Лансон (1857–1934) – історики. Серед викладачів були Нума-Денис Фюстель де Куланж (1830–1889) та Поль Відаль де ла Блаш (1845–1918). У 1879 році М. Дюбуа зараховано до французької школи в Афінах як переможця в «конкурсі з історії та географії». Після закінчення університету (1880) здійснив подорож до Афін, островами Егейського моря, відвідав узбережжя Малої Азії, середземноморське узбережжя Лівії та Єгипту (1884) та ін., що відображено в його працях. Вивчав і переписав багато рукописів. Вони були опубліковані на початках вісімдесятих років XIX століття. Наприкінці 1882 р. М. Дюбуа повернувся до Франції із зібраними матеріалами для дисертації, ставши викладачем давньої історії на факультеті мистецтв університету в Нансі. Через рік він – викладач географії на факультеті літератури Паризького університету. У 1884–1885 роках читав лекції з історії та географії у місцевому географічному товаристві і як його член 1884 році представив до захисту докторську дисертацію з історії Античної Греції. З 1891 р. – викладач географічного факультету в Сорбонні, а в 1893–1916 рр. – професор кафедри колоніальної географії в Паризькому університеті. З 1895 року – віце-президент Географічного товариства, призначений до складу дорадчого комітету з питань державного навчання колоній і отримав звання лицаря Почесного легіону. Крім того, він майже 30 років працював доцентом у Вищій школі для дівчат у м. Севр.

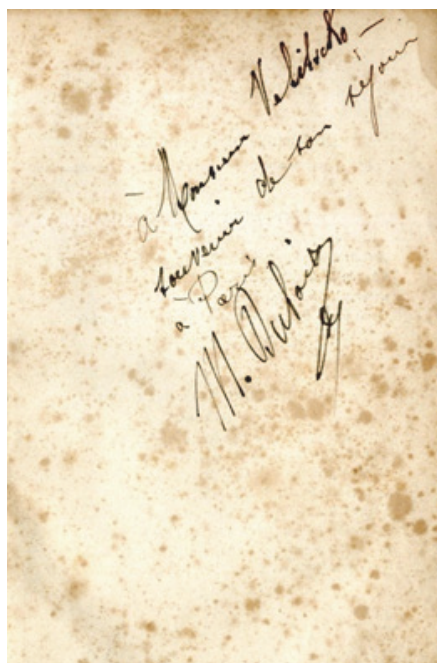
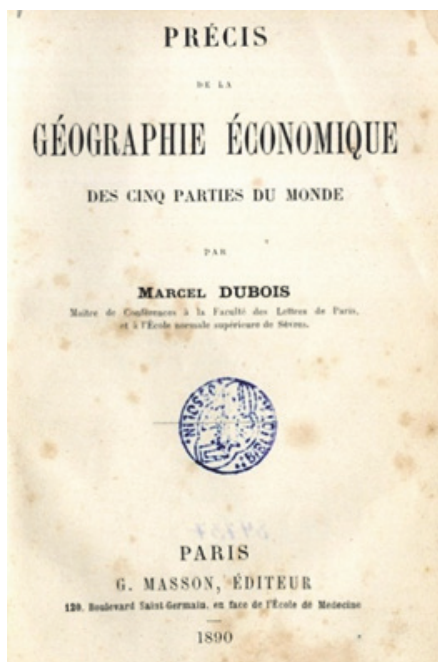
На початку 90-х років XIX ст. (1891–1895) М. Дюбуа співзасновник і видавець із Полем де ла Блашем журналу «Annales de Geographie». Поль Відаль де ла Блаш (1845–1918) – французький географ, який свої погляди на географію започаткував у 1894, а узагальнив їх у 1913 році. У своїх переконаннях він стверджував про необхідність вивчення географії – землі як ціле, поверхня землі («принцип земної єдності»). Йдеться про зіткнення твердих, рідких і повітряних мас. Вказаний принцип П. Блаш та його послідовники намагалися у вивченні окремих ділянок земної поверхні – місцевих «середовищ» – «milieu» – взаємозв'язаних систем неорганічної та органічної (включно з людиною) природи гармонійно поєднати. Головним завданням географії вважали дослідити «фізіономію» країни або країн як складових «загальних закономірностей» у контексті географічних індивідуальностей.

З причин розбіжності у світоглядах із його учителем, наприкінці XIX ст. М. Дюбуа став крайнім «анти-дрейфусаром» в націоналістичних

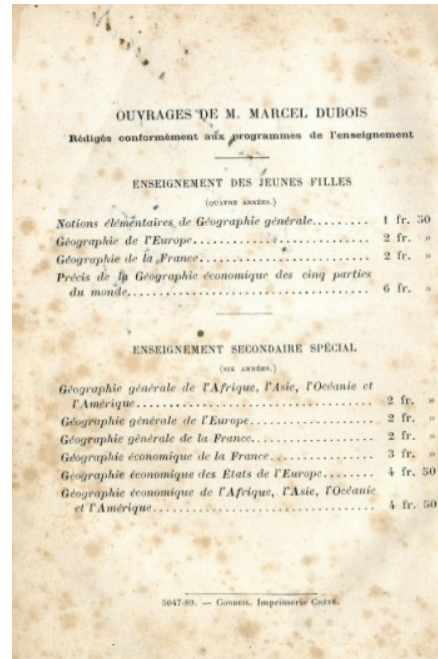
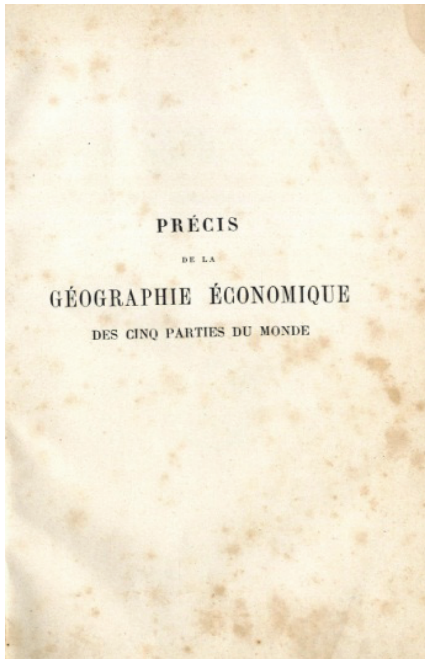
питаннях, що поглибило його суперництво з частиною колишніх приятелів (Подем Відалем де ла Блашем, Люсьеном Голлуа, ін.). У 1898 році трьома молодими науковцями – Л. Дассетом, Г. Сіветоном та А. Вогезуа створена ліга французької партії в доказ неприйняття «дрейфуцизму» в університеті (петиція проти Е. Золя як прибічника лівих сил). М. Дюбуа разом з поетом Ф. Коппе, критиком та професором літератури Ж. Леметром підтримали цей рух.

М. Дюбуа у висвітленні проблем з економічної географії поступово висвітлює економічні властивості і взаємовідносини країн. В ній подано загальну економічну оцінку географічних особливостей території Франції та окремих її частин, окреслено поширення основних продуктів харчування, природно-географічні, соціально-економічні та антропогеографічні характеристики розвитку того чи іншого напрямку господарства, зміни географічного середовища під економічним впливом території з розвитком тієї чи іншої галузі промисловості.

Одна з праць М. Дюбуа – «Економічна географія» (1890) з дарчим підписом Григорію Величку. У згаданій праці, за словами автора, об'єднано в «короткому та стислому викладі різні дослідження», прагнучи «висвітлити факти та міркування, які безпосередньо цікавлять процвітання Франції». Книжку складають розділи про Європу, Азію, Африку, Австралію й Океанію, Північну та Південну Америки.

В окремому розділі висвітлено природні умови сільського господарства, сільськогосподарські культури та їх врожайність, розвиток тваринництва Франції.

З 1887 року М. Дюбуа вивчав географію Російської імперії. У 1891 році у нього виник задум написання спільної монографії з Г. Величком «не лише про європейську частину Росії, а про всю Російську імперію: оскільки вона, на відміну від Європи, представляє єдине ціле²². Це

²² Ми не маємо переконливих даних сприйняття Г. Величком слів М. Дюбуа про Російську імперію як «єдине ціле». Цим переконанням хвибував не лише М. Дюбуа, воно й досі для багатьох європейців є типовим хоч і помилковим.

Слова М. Дюбуа про «велику слов'янську імперію» в іншому листі (див.: Штойко П. Григорій Величко (1863–1932). Життєписно-бібліографічний нарис. Львів: НТШ, 2018. 320 с. (Серія: Визначні діячі НТШ. № 12). С. 300) незрозуміло як були оцінені Г. Величком. Спонтанний збіг чи ні, але в 1892 р. з'являється його стаття «Галиція» в енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Ефрона. Рік перед тим прочитана в Сорбонні в Парижі 13.VI.1891 р. як «одчит», що мав бути надрукований в одному з паризьких географічних часописів (див.: «Діло», Львів, 1891 р., р. XII, ч. 131. 12 (24) червня. С. 2 [з листа Ф. Вовка до львівської газети «Діло»]. В будь-якому разі, поява праці Г. Величка «Деякі замітки до етнографічної карти Русі-України» (1893) є підставою вважати, що він не поділяв погляди М. Дюбуа працювати на «велич Російської імперії». Цьому підтвердження його подальших праць, зокрема: «Опис руской

дослідження буде великим і когерентним. Я не боюся, що наша книжка буде більшою за Реклієву: основне, щоб наша фізична географія була науково точнішою і детальнішою» (лист М. Дюбуа до Г. Величка за 09.02.1892, Париж). У листуванні також йдеться про подальші наміри М. Дюбуа: «Хотілося б щоб про Вас дізналися у Франції, де компетентні географи покищо рідко трапляються». Дописувач звертається до Г. Величка з проханням, щоб той надіслав йому «до публікації» в «Основах географії» дослідження одну з проблем для проєкту майбутньої російської географії, наприклад, про режим російських річок, підтоплення, паводки, посухи та інші кліматичні та стихійні явища. Статтю, яку пропонує М. Дюбуа підготувати Г. Величку обсягом щонайменше «на 12 великих сторінок», які він «повністю відредагує» і яка стане одним зі розділів їхньої спільної книжки.

М. Дюбуа у зверненні до Г. Величка наголошує, що «нам потрібно вивчити географію з точки зору рельєфу, режиму річок та рослин», а також орогенез, який «пов'язаний з геологією за тим принципом, що й археологія з історією».

Початком їх обоюсторонньої праці могла б бути стаття «про режим російських річок чи про Волгу, [...] чи про інше питання. Я хочу, щоб французьким читачам було відоме Ваше прізвище. І тоді, як тільки я залагоджу з видавництвом *фінансові* питання, ми відразу розпочнемо роботу»²³. М. Дюбуа, очікуючи «скорої зустрічі» згадує знайомих Г. Величка у Франції людей, а також працю в Географічному інституті, який «нарешті відчинив свої двері» і якого відвідали представники Міністерства та висловили йому подяку й найкращі побажання.

Про обоюсторонню співпрацю двох вчених дізнаємося із листа Г. Величка М. Драгоманову: «По скінченню філософ[ського] факультету у Львові займався я спеціально географією у Відні, Парижі й їздив на рік до Росії, де головню в Петербурзі збирав матеріяли до фізичної географії Росії. Сі матеріяли служитимуть головною основою Книжки, яку має видавати Marcel Dubois, maitre²⁴ des conferences при Сорбонні, в спілці зо мною [...] Йдучи на провінцію в Галичині треба би завчасу попрощатися з гадкою займатись наукою, для того я задумую перебраться в Париж.

землі» (1897), «Мала народописна карта українсько-руського народу» (1897), «Географія України-Руси» (1902).

²³ Штойко П. Григорій Величко (1863–1932). Життєписно-бібліографічний нарис. Львів: НТШ, 2018. 320 с. (Серія: Визначні діячі НТШ. № 12). С. 301.

²⁴ maitre des conferences (фр.) – вчителями.

Добр[одій] Dubois, с котрим я жив дуже дружно в Парижи, сприяє мому замірови і знайти стараєсь яке місце для мене»²⁵.

У листі до українського географа М. Дюбуа висловлює своє життєве кредо: «упродовж довгих років я відмовлявся від будь-яких амбіцій, крім однієї – передати знання учням»²⁶. Уся, як згадував він, програма освіти повинна бути корисною для національного процвітання країни, для чого сформував своєрідну школу молодих географів-дослідників. Його науковий підхід базувався на поєднанні філософських та природничих методів дослідження.

У працях М. Дюбуа спостерігаємо взаємозалежність між природно-географічним середовищем (культурним ландшафтом) і людиною, яка в ньому функціонує, особливо там, де вона веде господарство «близьке до примітивного».

З 1930-х років географи в цілому дедалі частіше повертались до «класичного розуміння» складу земної оболонки (О. Гумбольдт, К. Ріттер, А. Геттнер та ін.), який охоплював і людину з її матеріальною і духовною діяльністю. До надзвичайно популярної французької школи «географії людини» належать перш за все Е. Реклю, П. Відаль де ла Блаш. З часів К. Ріттера у географів обґрунтованіше утверджується комплексне прочитання проблеми взаємодії природи та суспільства. В межах своєї предметної області вони розробляють і обґрунтовують шляхи раціональної взаємодії суспільства з природним середовищем. Однак, майже до кінця ХХ ст. у внутрішніх суперечках в науці домінував «методологічний плюралізм». Передумови для конфронтації назривали насамперед в економічній географії, обумовлені прискороною перебудовою економіки у територіальній системі управління господарством.

Географічне середовище людини з усією її різноманітною, глибоко видозміненою діяльністю стало предметом спеціального географічного вивчення. Величезну роль діяльності людини як чинника географічного середовища зосереджувалася у його складних і багатоманітних взаємовідносинах. Нині її значення дедалі більше зростає як невід'ємної складової культурного ландшафту. У своєму спонтанному розвитку географія людини диференціювалася на географію поширення і розселення людини на земній поверхні, політичну й економічну географію, ін. Під впливом

---

²⁵ Лист № 21 від 26 серпня 1892 р. // Штойко П. Григорій Величко (1863–1932). Життєписно-бібліографічний нарис. Львів: НТШ, 2018. 320 с. (Серія: Визначні діячі НТШ. № 12). С. 281.

²⁶ Штойко П. Григорій Величко (1863–1932). Життєписно-бібліографічний нарис. Львів: НТШ, 2018. 320 с. (Серія: Визначні діячі НТШ. № 12). С. 301.

французької школи П. Відаля де ла Блаша, М. Дюбуа та ін., розвиток названих та близьких до них напрямів географії людини спричинив формування самостійних або близьких до них шляхів. Звичайно, на відстані часу, можна підвести певні висновки, особливо стосовно географії поширення людини – ойкумени – а також опрацювання методів складання карт щільності населення – напрямки найбільш розповсюджені у французькій географії того часу.

Щодо розвитку політичної географії, то вона з часів Ф. Ратцеля (F. Ratzel "Politische Geographie", 1897) здебільшого географічно інтерпретувала історичні особливості тієї чи іншої країни попри її найважливіше завдання – проведення географічного аналізу країн, держав стосовно з'ясування сутності соціально-економічних зв'язків різних її областей, які сформували (чи формують) ту чи іншу державу як політичну цілісність з подальшим їх розвитком. Згодом політична географія обумовила розвиток геополітики. Остання використовує географічні дані для політичного не завжди об'єктивного трактування міжнародних процесів та явищ.

Нагадаємо, що на початку 20-х років ХХ ст. в Парижі з'явилася велика праця двох професорів, в якій висвітлено низку питань стосовно українського відродження. Географи поглибили, поширили і розробили зміст географічної науки. Наприкінці 1921 р. в Парижі вийшла книга професора «людської географії» в «Коллеж де Франс» Brunhes і професора історії і географії в школі Вищих Комерційних наук під назвою «Географія історії. Географія миру і війни на суходолі і на морі» загальним обсягом 715 с. (має 17 розділів і 78 підрозділів). У згаданій праці висвітлена структура роботи в цілому і зв'язок між географією й історією зокрема. Крім того, з'ясовано основи соціальної географії, географії «харчових багатств» і успіхів культури, населення Землі і його рух. Акцентовано три основні проблеми політичної географії: 1) держави й території; 2) держави, сполучення й межі; 3) держави й столиці. Звернуто увагу на нові вирішення, зокрема зв'язки в державі – обласність і федералізм; зв'язки між державами – «федерація держав і союз народів». З-поміж інших питань проаналізовано відносність поняття про раси, народності, нації й держави, людські зв'язки, умови миру між народами й пошуки рівноваги в тих чи інших регіонах. Її автори – «професори Брюне й Вальо» в багатьох місцях згадують про Московію (Росію) і про Україну – «цілком одріжняючи одну від другої в народністю кожної з них з окрема». У їх дослідженні зазначено, що Україна в Європі займає друге місце за площею (після Росії) і шосте за чисельністю населення: Росія – 74 млн., Німеччина – 60 млн., Англія – 46 млн., Франція – 40 млн., Італія –

38 млн., Україна – 35 млн. У французькому міністерстві закордонних справ, вказують автори, розглядалося питання: які може мати вигоди Франція, коли б вступила в зносини з Україною (?). Але «українська ідея наткнулася на величезну опозицію, яка нічим не гидувала». Опозиція нічого, крім Росії не визнавала. На думку авторів книжки, Росія не давала можливості утворити в Європі рівновагу яка є вкрай необхідною «для існування миру й ладу між народами», бо «європейська рівновага сил – це незалежність Європи» (с. 397). Автори-географи пишуть про «політичну рівновагу в справі Чорного моря» як і «в справі Балтійського» (сс. 550-551). На просторах обох морів «політичний союз завтра повинен виключати всяку перевагу одної держави». Йдеться перш за все про Німеччину та Росію. За кожною народністю автори визнають право на свою незалежну державу, але не кожна народність зможе зреалізувати своє право. Для того ці держави мають мати свою «мілітарну силу, єднатися в союзи, федерації (для рівноваги сил)».

Автори «Географії історії. Географії миру і війни на суходолі і на морі» називають Україну «другорядною великою державою, проєктують звести Московію теж на другорядну державу й намічають природний союз України з Румунією, Кавказом, Турцією, Литвою й ін.», підкреслюють, що «державність українська давніша за московську». Московія прагне «вдержати народи в стані не існування» (с. 672). В книзі зазначають питання українського меморандуму поданого українською делегацією на мирову паризьку конференцію (сс. 674–675)²⁷.

У пропонованій статті на увагу заслуговують насамперед два аспекти: перший – конкретно-історичне явище (а в подальшому процесу) співпраці в українсько-французькій географії, а другий – неспростовні погляди французьких географів стратегічного бачення України як незалежної держави, незважаючи на сторічну давність своїх висловлювань, які залишаються актуальними і вкрай важливими досі.

References

Clout H. Marcel Dubois (1856–1916) // *Geographers: Bibliographical Studies*, Volume 30, Hayden Lorimer and Charles W.J. Withers (eds), Bloomsbury Academic, 2011 pp. 134-151 Електронний ресурс: <https://www.bloomsburycollections.com/book/geographers-biobibliographical-studies-volume-30/marcel-dubois-1856-1916>; DOI 10.5040/9781474227216.0011

²⁷ Шелухин С. Французькі учені про Україну і федерацію // Українська трибуна. Варшава, 1922, Ч. 21, 26 січня.

Ginsburger N. «Des îles grecques à la géographie coloniale : Marcel Dubois à la conquête de la Sorbonne (1876–1895)» *Cybergeog : European Journal of Geography* [En ligne], Epistémologie, Histoire de la Géographie, Didactique, document 822, mis en ligne le 15 juin 2017, consulté le 03 mai 2021. Електронний ресурс: URL : <http://journals.openedition.org/cybergeog/28368>; DOI : <https://doi.org/10.4000/cybergeog.28368>

Kubiyovych V. Vstupne slovo. *Geografia ukrainskykh i sumezhnykh zemel'*. – [Faks. Perevyd. – K.: Oberehy, 2005. – (Ser. “BK ukr. Rarytetu”). T. 1: Zahal'na geografia / Oprac. i zred. V. Kubiyovych. – S. XI.

Kupchynskyi O. Andriy Andreychyn I tvory yoho litohrafichnoi robitni u L'vovi // *Visnyk NTSH*. – L'viv, 2012. – Ch. 47. – S. 48-49.

Lystuvannia Mykhaila Hrushevs'koho. – Kyiv–Lviv, 2001. – T. 2. – 415 s.

Rudnyzskyi S. // *Centralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vladny ta upravl'innia Ukrainy*. – F. 166, op. 1, spr. 439. – S. 11.

Shablii O. *Naukovo-doslidnyc'ka diyal'nist' Hryhoriya Velychka // Doktor geografi Hryhoriy Velychko / za red. prof. O. Shabliya*. – Lviv : LNU imeni Ivana Franka, 2012. – 341 s.

Shelukhin S. *Francuz'ki ucheni pro Ukrainu i federaciju // Ukrains'ka trybuna*. – Varshava, 1922. – Ch. 21. – 26 sichnia.

Shtoyko P. *Hryhoriy Velychko (1863–1932). Zhyttiepysno-bibliohrafichnyi narys*. – Lviv: NTSH, 2018. – 320 s.

Pavlo Shtoyko

THE INTERRUPTED PLANS OF GEOGRAPHERS: HRYHORIY VELYCHKO AND MARCEL DUBOIS

The paper highlights the main directions of the research activity of Marcel Dubois (1856–1916), a French geographer and historian, and Hryhoriy Velychko (1863–1932), a Ukrainian geographer, cartographer, historian, and agricultural expert. Taking as a background their correspondence and further bibliography on this issue, their research cooperation is highlighted. The main features of the XIX – early XX century geographical scholarship in France are acknowledged.

The research connections of Dubois and Velychko were preceded by an interest in the geography of Mykhailo Drahomanov (1841–1895), a well-known Ukrainian publicist, historian, literary critic, and public figure. During his emigration, Drahomanov met Jacques Elise Reclus (1830–1905), a French geographer, public figure, and encyclopedist. Drahomanov published a chapter on Ukraine, its nature, population and culture, presenting Ukraine as a separate geographical unit to the research work of Reclus “Earth and People” (1876–1894). Hryhoriy Velychko connected Drahomanov with the intention of enlisting his support in moving to Paris. There Velychko and Dubois planned to prepare a work on the geography of Russia. To implement these plans with Dubois, it was necessary to study in detail the orogenesis

(relief-forming processes), the features of the climate, the regime of rivers, the development of vegetation, and so on. Dubois encouraged Velychko for further work, emphasizing: "I want French readers to know your name." However, their hopes remained unfulfilled.

Key words: *geographical science, French and Ukrainian geographers, Ukraine in the research scope of French geographers of the 1920-s.*